

devrinde Delhi'de 1000 adet medrese bulunduğu da yazılmaktadır. Yine Tuğluklular devrinde genişletilmiş olan Havz-ı Hâs bölgesi, Firuzî medreselerinin kuruluşundan sonra âdeta bir üniversite şehrine dönmüştür. İslâmî düşüncenin yaygınlaştığı diğer bir döneme, Şah Veliyyullah ed-Dihlevî'nin (ö. 1762) Kur'an ve hadis üzerindeki çalışmaları ile kelâm dalında ortaya koyduğu meşhur *Hüccetullâhi'l-bâliğa* adlı eser damgasını vurmuştur. Şah Veliyyullah'ın oğlu Şah Abdülaziz, o dönemde akademik faaliyetin çok yaygın olduğunu ve Delhi'nin her yerinde İslâmî eğitim veren medreselerin bulunduğunu bildirmektedir.

Delhi Urdu dili ve edebiyatının yayıldığı bir merkez olup Mîr Muhammed Takî, Gâlib Mirza Esedullah, Mü'min, Dâğ Nevvâb Mirza Han gibi şair ve ediplerin yaşadığı ve eserlerini ortaya koyduğu şehirdir. XVIII ve XIX. yüzyıllarda şehir eski önemini kaybetmeye başlayınca Delhi hakkında "şehrâşüb"lar ve mersiye-yer yazan Urdu şairleri, Delhi'deki ilmi, iktisadî ve ictimai hayatta görülen gerilemeyi dile getirdiler. Delhi'nin Fars edebiyatına katkısı da çok fazla olmuştur. Bütün hayatını Delhi sultanlarının saraylarında ve meclislerinde geçiren Mîr Hüseyin, Farsça'nın meşhur şairi Genceli Nizâmî'nin *Hamse*'sine yazdığı ünlü nazîreyi burada kaleme almıştır. Abdülkâdir Bîdil'in mezarı da Delhi'de bulunmaktadır.

İslâm düşünce ve tasavvufunun gelişmiş olduğu Delhi'de Çiştî, Sühreverdî, Firdevsî, Kâdirî ve Nakşibendî gibi çeşitli tarikatlara mensup mutasavvıfların yaşamış oldukları görülür. Bu mutasavvıflar kendi tarikatlarının birer merkezini burada kurmuşlar ve vefatlarında da buraya gömülmüşlerdir. Şeyh Kutbüddin Bahtiyâr Kâkî, Bîbî Fâtıma Sâim, Şeyh Nizâmeddin Evliyâ, Şeyh Nasîrüddin Çirâğ, Hâce Bâkî-Billâh, Şah Kelîmullah, Şah Fahreddin, Mirza Mazhar Cân-ı Cânân, Şah Gulâm Ali'nin kabirleri asırlar boyunca şehre ziyaretçi çekmiştir.

Bugünkü Delhi. Hindistan'ın bağımsızlığına kavuştuğu 1947'den bugüne kadar son derece hızlı bir gelişme gösteren Delhi her yöne doğru genişlemiş ve çok büyük bir araziye yayılmıştır. Bu hızlı gelişme sonunda bütün eski yerleşim merkezleri birbirleriyle birleşerek şehre büyük bir metropol görünümü kazandırmıştır. Buna tesir eden sebeplerin başında, özellikle ülkenin Pakistan ve Hin-

distan olarak ikiye bölünmesi sırasında şehre akın eden 500.000'den fazla mültecinin yerleşmesi için yapılan yeni mahalleler gelir. Bununla birlikte mimari ve planlama farklılıklarından dolayı Eski Delhi ile Yeni Delhi kolayca birbirinden ayrılabilmektedir. Bugün aynı zamanda hükümet merkezi olan Yeni Delhi geniş yolları, gösterişli binaları, modern otelleri, lokantaları, alışveriş merkezleri, sanat galerileri ve muhteşem güzellikteki çok sayıda parkları ile dünyanın en güzel, en planlı şehirlerinden biridir. Eski Delhi ise bunun tam aksine son derece sağlıklı bir yapılaşmanın devam ettiği, alt yapısı olmayan, küçük dar sokakları ve bozuk yolları ile ilkel bir yerleşim merkezi karakterini devam ettirmektedir. Öte yandan Yeni Delhi çok yeşil bir görünüme sahiptir ve dünyanın kilometrekareye en fazla ağaç düşen şehri olarak da ünlüdür. Yeni Delhi'nin bir başka özelliği de meslek grupları ve gelir seviyesine göre oluşmuş yerleşim bölgeleridir. Bu bölgelere askerlerin oturduğu Dhoulakoun sitesiyle memurların oturduğu Vinaynagar ve diplomatlarla zenginlerin tercih ettikleri Chanakyapuri semtleri örnek gösterilebilir.

Geometrik bir plana sahip olan Yeni Delhi'nin alışveriş ve iş merkezi, daire şeklindeki Connought Place'dir; şehrin her yerinden gelen bütün yollar buraya ulaşır. Ülkedeki hemen bütün etnik ve dinî grupların temsil edilmekte olduğu Delhi'nin nüfusu 7.174.755'tir (1991). Bunun dörtte üçünü Hindûlar, geri kalanın çoğunluğunu da müslümanlar oluşturur (tah. 1.5 milyon).

Delhi eğitim ve kültür açısından da Hindistan'ın merkezi durumundadır. Şehirde birçok enstitü ve yüksek okulun yanında üç tane de üniversite bulunmaktadır. Bunlar Delhi, Jawaharlal Nehru ve İslâmî ilimlerin ağırlıklı olarak okutulduğu Jamia Millia İslamia'dır. Bundan başka güneydeki Hamdardnagar'da yer alan ve İslâmî araştırmalar yapan Indian Institute of Islamic Studies de oldukça önemli bir kuruluştur. Şehirdeki birçok arşiv ve kütüphane yanında içerisinde özellikle sosyal ilimler açısından zengin kaynaklar ve çeşitli tarihî belgeler bulunan National Archives of India ile Jawaharlal Nehru Müze ve Kütüphanesi büyük önem taşımaktadır.

Demiryolu ve karayollarıyla ülkenin her tarafına bağlanmış bulunan şehirde biri milletlerarası olmak üzere iki havaalanı mevcuttur.

BİBLİYOGRAFYA :

Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'şâ*, V, 77, 85, 89; İbn Battûta, *Seyahatnâme*, II, 26-32, 34-35, tür.yer.; H. H. Cole, *The Architecture of Ancient Delhi*, London 1872; C. Stephen, *The Archaeology and Monumental Remains of Delhi*, Simla 1876; H. C. Fanshawe, *Delhi Past and Present*, London 1902; Muhammad Alam Shâh, *Mazarât Evliyâ-i Dihli*, Delhi 1330; H. Sharp, *Delhi: its Story and Buildings*, London 1921; G. Hearn, *The Seven Cities of Delhi*, Calcutta 1928; F. Bernier, *Travels in the Mogul Empire AD 1656-1668*, New Delhi 1934, s. 230-235; G. Sanderson, *A Guide to the Buildings and Gardens*, Delhi 1937; Muhammed Aziz Ahmad, *Political History and Institutions of the Early Turkish Empire of Delhi (1206-1290 A. D.)*, Lahore 1949; K. A. Nizami, *Studies in Medieval Indian History and Culture*, Allahâbâd 1966, s. 73-79; G. Hambly, *Cities of Mughul India, Delhi, Agra and Fatehpur Sikri*, London 1968; W. Erskine, *A History of India Under Baber*, New Delhi 1974, s. 403-407; Abdul Halim, *History of the Lodi Sultans of Delhi and Agra*, Delhi 1974; *Delhi-History and Places of Interest*, Delhi 1975; Meer Hassan Ali, *Observations on the Muslims of India*, Delhi 1978, s. 289-303; A. Schimmel, *Islam in the Indian Subcontinent*, Leiden 1980, s. 9-15, 18-20, 23-25, 39-41 vd.; P. Brown, *Indian Architecture (Islamic Period)*, Bombay 1981, s. 16-30, 86-87; Abdülmün'im en-Nemr, *Târîhu'l-İslâm fi'l-Hind*, Beyrut 1401/1981, s. 136-139; *CHIn.*, V; M. Dayal, *Rediscovering Delhi*, New Delhi 1982; R. Nath, *History of Mughal Architecture*, New Delhi 1982, I, 1-2, 10-11, 13-14, 51-52 vd.; K. Singh — R. Rai, *Delhi: A Portrait*, New Delhi 1983; M. Mujeeb, *The Indian Muslims*, New Delhi 1985, s. 73, 81, 82, 83, 84, 85 vd.; J. N. Sarkar, *Mughal Economy*, Calcutta 1987, s. 48, 213, 214; *History of India* (ed. A. V. W. Jackson), New Delhi 1987, V, 174-222; S. A. A. Rizvi, *The Wonder that was India*, London 1987, II, tür.yer.; Saiyid Ahmad Khan, "Description des monuments de Delhi en 1852", *JA*, XVI (1860), s. 190-254; C. J. Campbell, "Notes on the History and Topography of the Ancient Cities of Delhi", *JASB*, XXXV (1866), s. 206-214; M. A. di Bianca, "Delhi, Agra, Lahore: Le Capitale dell'India Moghul", *Islam Storia e Civiltà*, XX/3, Roma 1987, s. 163-183; *EIn.*, I, 104-105; J. Burton-Page, "Dihli", *EJ²* (Ing.), II, 255-266.

K. A. NIZAMI

DELHİ CUMA CAMİİ

XVII. yüzyıla ait Bâbürlü camii.

Şah Cihan'ın, başşehrini Agra'dan Delhi'ye taşıyarak (1638) buraya Şahcihanâbâd adını vermesinin arkasından başlattığı yoğun imar faaliyeti sırasında inşa edilmiştir. Dünyanın en büyük ve en görkemli camilerinden biridir. Delhi'nin baş camii olarak yaptırılan bina, aynı zamanda Şah Cihan'ın güç ve azametini sembolize eden çeşitli özellikleriyle bir hükümdarlık camii hüviyeti taşımaktadır.

Caminin, doğusunda bulunan ve içinde sarayın da yer aldığı La'l Kıl'a'ya (kızıl kale) bir saltanat yoluyla bağlı olduğu ve Şah Cihan'ın büyük bir törenle cuma namazlarına geldiği tarihi kayıtlarda belirtilmekte, ayrıca Avrupalı seyyahlarla mahallî tarihçilerin eserlerinde de bu törenlerin çok canlı tasvirlerine rastlanmaktadır. Saltanat yolunun camiye ulaştığı yerde bulunan baş kapının da hükümdara tahsis edilmiş olduğu bilinmektedir. XVII. yüzyıl içinde Delhi'yi ziyaret eden seyyahların tasvirlerinden de anlaşıldığı gibi cami, surların içinde ve şehir hayatı için büyük önem taşıyan dört ana cadenin birbirine bağlandığı meydanın merkezindeydi ve XIX. yüzyıl içinde ortadan kalkmış olan saray hastahanesiyle saray mektebi de hemen yakınında bulunuyordu.

Mahallî kayıtlara göre 6000 kişinin altı yılda bitirdiği caminin inşaatı 1650 yılında başlamıştır. Ancak ön hazırlık çalışmaları göz önünde tutulduğunda bu tarih 1644'e inmekte ve inşaatın ince ayrıntılarıyla birlikte tamamlanması da 1658'i bulmaktadır. Şah Cihan'ın veziri Sâdullah Han'ın nezareti altında inşa edilmiş olan cami 1817 ve 1851 yıllarında onarım görmüş, 1833'te de yıldırım düşmesi sonucu yıkılan kuzeydeki minaresi yeniden yapılmıştır.

Hint-İslâm dinî mimarisinin en önemli örneklerinden birini oluşturan Delhi Cuma Camii, büyük ölçüde Bâbürlü büyük camileri geleneğine uyularak inşa edilmiştir. Örnek alınan cami ise Bâbürlü mimarisinin bir başka meşhur ve önemli eseri olan Fetihpür Sikri Ulucamii'dir. Ancak bu caminin planına göre yapıldığı halde varılan sonuç farklı olmuş ve ortaya üst mimarisiyle çok değişik görünümlü bir yapı çıkarılmıştır. XI. yüzyılda Gazneli camileriyle beliren mimari biçimlenmenin XV. yüzyılda önemli bir gelişme geçirdikten sonra ulaştığı en üst seviyeyi temsil eden Delhi Cuma Camii, pek çok bakımdan benzeri olan Lahor-

daki Badşahi Camii'yle birlikte Hint-İslâm mimarisinin zarif fakat aynı zamanda devâsâ ölçüleriyle erişilmez boyutlar gösteren camilerinin doruğunu teşkil etmektedir.

Caminin bulunduğu yer özellikle seçilmiş olup ihtişamını arttırmak için gereken yüksek zemin o kesimdeki kayaların tesviye edilmesiyle sağlanmıştır. Bina, bu kayaların üzerinde meydana getirilen zeminden 9 m. kadar yükseklikteki bir set üzerinde yer almakta ve caminin ana girişlerine geniş ve yüksek merdivenlerle çıkılmaktadır; bu merdivenlerden kuzeydeki 39, güneydeki 33 ve hükümdara ayrılan doğudaki 35 basamaklıdır. İçten içe 99 × 99 m. boyutlarındaki etrafı revaklarla çevrili bir avlu ile bu avlunun batı (kible) tarafındaki ana ibadet mekânından oluşan caminin merdivenlerle çıkılan kapıları, köşeleri kesilmiş dörtgen şeklinde sekizgen planlı olup çok ihtişamlı bir görünüme sahiptir. Bunlardan, daha gösterişli olan doğudaki hükümdar kapısı 15 m. yükseklik, 18 m. boy ve 15 m. eninde, kuzey ve güneydekiler ise 15 m. yükseklik, 15 m. boy ve 9 m. enindedirler. Kapılar ortada yer alan geniş bir giriş eyvanına göre teşkilâtlandırılmış, eyvanın yanlarına ve köşelere hükümdar kapisinde üç, diğerlerinde iki katlı nişler, en üste de köşelerinde ince sivri minareler bulunan birer siperlikle bir sıra küçük mermer kubbe yerleştirilmiştir.

Geniş kum taşı levhalarla kaplı olan avlu revaklarla çevrilidir ve köşelerinde üstleri sütunlara oturtulmuş mermer kubbelerle örtülü dörtgen kuleler, ortasında da 14 × 11 m. boyutlarında bir havuz bulunmaktadır. Avlunun batısında yer alan 79,50 × 27,50 m. boyutlarındaki ana ibadet mekânı, merkezî bir harimle bu kısmın yanlarında bulunan üç bölmeli kanatlardan teşekkül etmekte olup ortadaki büyük üç soğan kubbe ile örtülüdür; kubbeler içten ve dıştan beyaz mermer levhalarla kaplanmıştır. Yan ka-

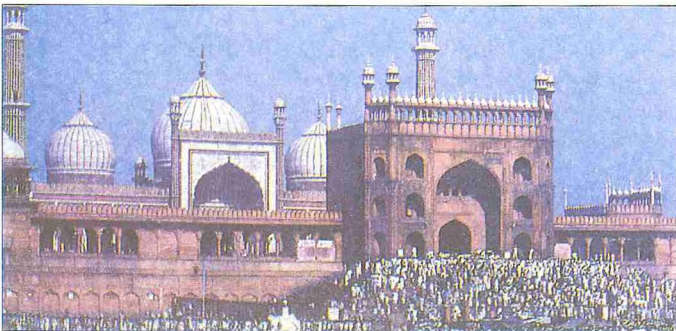
natlar beşer kemerli revaklarla, merkezî harim bölümü ise köşelerinde iki küçük minare bulunan âbidevî ölçülerdeki bir piştakla taçlandırılmış yüksek ve sivri kemerli bir giriş eyvanıyla avluya açılmaktadır. Ana ibadet mekânını örten kubbelerin beyaz mermerleriyle alt mimari bölümlerin yapıldığı kırmızı kum taşı malzeme arasındaki tezât binaya çok etkili bir cephe görünümü vermekte ve bu etkili cephenin teşekkülünde, köşelerde yer alan 39 m. yüksekliğindeki gittikçe incelen dört kademeli iki minarenin de önemli desteği bulunmaktadır. Cephede merkezî eyvan ile yan kanatların revak kemerleri üzerinde, camiyle ilgili bilgiler veren beyaz mermer zemine siyah mermer harfler kakılarak yazılmış kitâbeler yer almakta ve bunlar da binanın ihtişamını arttırmaktadır.

Avlu zemininden 1,50 m. yükseklikte bulunan ve üç ayrı merdivenle çıkılan ana ibadet mekânının zemini ve kemer hizalarına kadar duvarları siyah ve beyaz mermer levhalarla kaplıdır. Mihrap sivri kemerli bir niş şeklindedir ve ayrıca yan kanatların içinde yer alan her bölümde de ona benzer birer mihrâbiye mevcuttur. Yekpâre bir mermer blokta yontulmuş olan minber dört basamaklıdır. Tezyinatının temelini beyaz ve siyah mermerlerle kırmızı kum taşı arasındaki tezâdın oluşturduğu caminin iç duvarlarına ayrıca sivri uçlu levhalar halinde mermer panolar gömülmüştür.

Cami avlusundan ana girişe çıkılan merdivenin son basamağında, 1829 yılında II. Ekber Şah'ın oğlu Selim Mirza tarafından yaptırılan bir kürsü, avlunun kuzeydoğu köşesinde bir dünya küresi, güneybatı köşesinde de bir güneş saati bulunmaktadır. Revakların kuzeybatısındaki bir oda Evrengizb zamanında (1658-1707) bazı kutsal emanetlerin saklanması için tahsis edilmiş, daha sonra bu eşya revakların kuzeydoğu köşesinde bulunan başka bir mekâna taşınmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

R. J. Mehta, *Masterpieces of Indo-Islamic Architecture*, Bombay 1976, s. 36-38; P. Brown, *Indian Architecture (Islamic Period)*, Bombay 1981, s. 105-106, lv. LXXXIV-LXXXV/1; F. Bernier, *Travels in the Mongul Empire, AD 1656-1668* (trc. A. Constable), New Delhi 1983, s. 278-280; K. V. Soundara Rajan, *Islam Builds in India*, Delhi 1983, rs. 97; *Architecture of the Islamic World* (ed. George Michell), London 1984, tür.yer.; Kemal Suut Yetkin, *İslâm Ülkerinde Sanat*, İstanbul 1984, s. 59; C. Stephen, *The Archaeology and Monumental Remains of New Delhi*, New Delhi, ts., s. 250-256.

Delhi
Cuma
Camii -
Hindistan